

İngiliz İdaresindeki Kıbrıs'ın Ermeni İsyanlarındaki Rolü (1878-1908)

Tuğrul Özcan

Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
Sosyal Bilgiler Eğitimi Ana Bilim Dalı

Öz: Kıbrıs Adası'nın Osmanlı topraklarına katılma süreci, 9 Eylül 1570'te Lefkoşe'nin fethiyle başladı. Bu süreç, 1 Ağustos 1571'de Magosa'nın iltihakıyla fiilen tamamlandı. Ada, 7 Mart 1573'te imzalanan Osmanlı-Venedik Antlaşması ile hukuken Osmanlı hâkimiyetine girdi ve bu andan 1878'e kadar Osmanlı Devleti'nin idaresinde kaldı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin, Rusya'nın yayılmacı siyasetine karşı İngiltere'yle iş birliğine gitmesi, adanın idari statüsünde yeni bir dönemi başlattı. Bahsedilen işbirliği, adanın kaderini değiştirdi. Bu işbirliği dâhilinde 4 Haziran 1878'de Kıbrıs'a dair Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında bir anlaşma imzalandı. Anlaşma uyarınca taraflar, Rusya'ya karşı ortak hareket ve karşılıklı yardım konularında uzlaştılar. Ancak bu anlaşmayla Osmanlı Devleti, İngiltere'den umduğunu bulamadığı gibi Kıbrıs'ın idaresini de onlara teslim etmek zorunda kaldı. İngiliz idaresine girmesinin ardından Kıbrıs adası, kısa sürede Ermeni isyanlarına hizmet eden bir üsse dönüştü. Söz konusu kapsamda bu makalede 1878-1908 yılları arasında adada Ermeni isyanlarına destek mahiyetinde yapılan silah ve insan kaçakçılığı, ihtilalci Ermenilerin silahlı eğitimi, misyonerlik faaliyetleri ve benzeri hususlara yer verildi.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Ermeni Komitaları, Berlin Antlaşması, Doğu Akdeniz, Ermeni İsyancıları.

The Role of Cyprus in the Armenian Uprisings during the British Administration

Abstract: The process of annexation of the island of Cyprus to the Ottoman lands began with the conquest of Nicosia on 9 September 1570. This process was virtually completed by the annexation of Magosa on 1 August 1571. The island was legally under Ottoman rule through the Ottoman-Venetian Treaty signed on 7 March 1573 and remained in the administration of the Ottoman State from 1571

to 1878. During the Ottoman-Russian War of 1877-1878, as a result of the reconciliation of the Ottoman Empire by England against the expansionist politics of Russia, a new era began in the administrative status of the island. This reconciliation changed the fate of the island. An agreement was signed on 4 June 1878 between the Ottoman Empire and Britain regarding Cyprus. Both states agreed on common action and mutual assistance to Russia according to this agreement. With this agreement, however, The Ottoman Empire did not find what it hoped for from England. Besides it had to hand over the administration of Cyprus to them. After entering the British rule, the island of Cyprus soon turned into a base serving Armenians. In this context, this article includes arms and human smuggling, army training of revolutionary Armenians, missionary activities and similar activities carried out between 1878 and 1908 with the aim of supporting the Armenian rebellions in the island.

Key Words: Cyprus, Armenian Committees, Berlin Treaty, Eastern Mediterranean, Armenian rebellions.

GİRİŞ

Akdeniz'in üçüncü büyük odası olan Kıbrıs, yüzölçümü ve nüfusu bakımından fazla öne çıkmamasına rağmen Doğu Akdeniz havzasındaki konumu ve bu konumundan kaynaklanan jeopolitik ve stratejik öneminden dolayı tarih boyunca bölgeye hâkim güçlerin ilgisini çekti (Alagöz, 1971: 15 vd.) İnsanlık tarihi boyunca Kıbrıs, Akdeniz'de önemli bir uğrak ve ikmal merkezi olması bakımından yolcu ve yük taşımacılığında Asya-Afrika-Avrupa arasında sefer yapan gemi kaptanlarının ve tüccarın vazgeçemedikleri bir nokta oldu (Şahin, 2012: 58).

1571'de Osmanlı Devleti'nin idaresine geçen Kıbrıs Adası, XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere'nin özellikle takip ettiği bir yerdi. İngiltere, bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu güç durumdan istifadeyle Kıbrıs'ın idaresinde söz sahibi olmak istedi. 23 Mayıs 1878'de İngiliz Büyükelçisi Henry Layard, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Salisbury'in talimatıyla Sadrazam Mehmet Rüştü Paşa'yla yaptığı bir görüşme esnasında İngiltere'nin Kıbrıs Adası'yla ilgili niyetini açıkça ortaya koydu. H. Layard, Kıbrıs'ın idaresinin İngiltere'ye verilmesi ve Osmanlı tabiiyetindeki Hristiyanlara yönelik bir ıslahat programını kabul etmesi karşılığında Ayastefanos Antlaşması'nda Osmanlı Devleti'nin çıkarları doğrultusunda yardımda bulunmayı teklif etti. İngiliz Büyükelçisi, yapılan teklifin Osmanlı Devleti tarafından olumlu karşılanması durumunda İngiltere'nin, Rusların Kars, Ardahan ve Batum dışında herhangi bir yeri işgaline müsaade etmeyeceğine dair söz verdi (Nabi vd.,1334: 6).

Babîâli, İngiliz büyükelçisinin yaptığı teklif ve verdiği söz karşısında ilk anda sessiz kalmayı tercih etti. Ancak İngiltere'nin Ayastefanos Antlaşması'nın mevcut şekliyle yürürlüğe girmesini desteklemesi ihtimali üzerine Osmanlı devlet adamları, İngiltere adına H. Layard'ın yaptığı teklifi kabul etmek zorunda kaldılar. Bu yüzden 4 Haziran 1878'de Berlin Antlaşması henüz imzalanmadan Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Kıbrıs'a dair bir anlaşma yapıldı (Shaw vd.,1983: 238).Bu anlaşmaya göre İngiltere, Kıbrıs Adası'nı padişah adına idare edecek; adadan elde edilen gelirler masraflar çıkarıldıktan sonra yıllık olarak Osmanlı hazinesine aktarılacak; Osmanlı Devleti adanın adalet, din ve eğitim kurumlarını idare edebilecek ve İngiltere, Rusların Osmanlı topraklarına müdahalesi hâlinde Doğu Anadolu'yu savunmak maksadıyla her türlü yardımda bulunacaktı (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2000: 58; Türkgeldi, II, 1987: 338-339; Günay, 2007: 116-124; Ünal, 2011: 31).

Temmuz 1878'de imzalanan ek bir sözleşmeyle Kıbrıs hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı kalmakla birlikte geçici olarak İngiltere'nin idaresine bırakıldı. 12 Temmuz 1878'de de aday, İngilizler fiilen işgal ettiler. Böylece *oldu-bitti diplomasisiyle* Kıbrıs Adası'nın idaresi, Osmanlı Devleti'nin elinden çıkarak İngiltere'ye geçti (*Kıbrıs'ın Tarihi Gelişimi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti*, 1984: 8; Uçarol, 1978: 231). Böylece İngiltere Kıbrıs Antlaşması'nda Hıristiyanları, Berlin Antlaşması'nda da Ermenileri uluslararası bir politik sürece dahil ederek Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma fırsatı yakaladı (Nalbandian, 1963: 28; Shaw, 2000: 249-253; Anderson, 2010: 265-266).

13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'nda Ayastefanos Antlaşması'yla daha önce ele alınan hususlar, yeniden tartışmaya açıldı. Yeni antlaşmada Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde ıslahat yapılmasını öngören 61. madde "*Babîâli Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı ve Çerkes ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Babîâli, bu hususta alınacak önlemleri büyük devletlere bildirecek ve bu devletler de alınan önlemleri ve yapılan ıslahatları takip edeceklerdir.*" şeklinde hükme bağlandı (Karpat, 2010: 141; Sarınay, 2008: 76). Bu hükme dayanarak Osmanlı Devleti tabiiyetindeki bir kısım Ermeni, Doğu Anadolu'ya Avrupalı bir valinin atanması; burada görev yapacak olan mutasarrıfları ve kaymakamları bu valinin tespit etmesi; bölge güvenliğinin Avrupa devletleri tarafından sağlanması ve hazine gelirlerinin $\frac{3}{4}$ 'ünün bölge ihtiyaçları için kullanılması için sık sık girişimlerde bulundu (Demiryürek, 2006).

Ermenilerin meskûn olduğu Anadolu vilayetlerinde yeni bir idare tarzının tesisini ve sair hususları içeren söz konusu ıslahat programı, bağımsız bir devlet kurma konusunda Ermenileri heveslendirdi. Aynı zamanda da Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etme fırsatı vermesi bakımından Avrupa'nın büyük devletlerini de harekete geçirdi (Karal, 2008: 76; Karagöz, 1999: 98-99). Yoğun

diplomatik ve siyasi bir süreçten sonra İngiltere, hem Süveyş Kanalı'nın ve Hint deniz yolunun kontrolünde büyük avantaj sağladı hem de Ermeni meselesine ilişkin olarak padişah nezdinde Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etme imkânı buldu (Osman Nuri Bey, 1327: 612-613; K. H. Karpat, 2010: 33).

Kıbrıs'taki Osmanlı hâkimiyetinin zayıflaması Ermeni komitalarının adadaki faaliyetlerinin armasına neden oldu. Çünkü Anadolu'nun muhtelif yerlerine heyetler gönderilmesini Batılı devletlerin kendilerini himaye altına aldığı şeklinde algılayan bir kısım Ermeni, kurdukları komitalar vasıtasıyla hemen tebaası olduğu devlete karşı bağımsızlık mücadelesine girişti (Ünal, 2011: 35; Quataert, 2005: 102). Anadolu'da yürütülen Ermeni isyanlarında bir üs olarak görülen Kıbrıs Adası, Ermeni komitacıları açısından önemli bir stratejik mevkiydi. Çünkü bu adanın idaresi, Ermenilere destek veren ve onlara yönelik vaatlerde bulunan İngiltere'nin elindeydi. Üstelik Kıbrıs Adası'nın Osmanlı denetiminden uzak bir yerde olması, komitacıların rahatça faaliyetlerini sürdürmeleri ve yabancı devletlerden istedikleri yardımı almaları açısından onlara bekledikleri fırsatı da sunmaktaydı (Günay, 2007: 117-118).

Berlin Antlaşması'nda öngörülen hususlar çerçevesinde Rusya'yla İngiltere, Ermeniler vasıtasıyla Doğu Akdeniz kıyılarındaki Osmanlı topraklarındaki müdahale alanlarını genişletmenin peşindeydiler. ABD ile Fransa da söz konusu topraklarda bir nüfuz alanı oluşturabilmek için her türlü fırsatı kollamaktaydı. Bahsedilen devletlerin her biri Ermenilere yaptıkları yardımlarla farklı farklı beklentilerin içindeydiler (Karal, VIII, 2007: 130-131). Bu beklentiler, söz konusu devletleri zaman zaman karşı karşıya getirdi. İngiltere, Rusya'nın hem Balkanlarda hem de Kafkaslarda etkin bir güç hâline gelmesinden dolayı oldukça rahatsızdı ve aynı zamanda Doğu Akdeniz'de de arzu ettiği düzeyde bir konuma sahip değildi. Bu yüzden İngiliz devlet adamlarına göre, Doğu Akdeniz'deki etkili bir konuma ulaşabilmesi İskenderun Limanı'nın ele geçirilmesiyle mümkün olabilirdi. İskenderun'un tatlı su kaynaklarına yakınlığı, askerî ve ticari önemi; buraya hâkim olmak isteyen devletlere birçok avantaj sağlayabilirdi. Fakat İngiliz devlet adamları, bazı endişeler yüzünden İskenderun'u almaktan vazgeçerek dikkatlerini Kıbrıs'a yönelttiler (Şahin, 2012: 58; Şahin, 2010: 210). Nitekim İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi Henry Layard, doğudaki Osmanlı topraklarını Rusya saldırılarına karşı korumak kaydıyla Babıâli'yi bir ittifak anlaşması yapmaya ikna etti. Böylece İngiltere, hükümrانlık hakkı Osmanlı Devleti'nde kalacak şekilde Kıbrıs'ın idaresini ele geçirdi (Shaw vd., 1983: 238; Türkgeldi, 1987: 102).

KOMİTACILIK FAALİYETLERİ**Yabancı Devletlerin Komitacılık Faaliyetlerine Destekleri*****Konsolosluklar Vasıtasıyla Komitacıların Desteklenmesi***

İngiltere, Osmanlı topraklarına yönelik izlediği politikasında menfaatleri doğrultusunda zaman zaman değişikliklere gitti. XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korumaya yönelik politika izleyen İngiltere, zaman zaman Anadolu'da ve Balkanlarda bağımsızlık yolunda harekete geçen topluluklara özerklik verilmesini destekledi (Graves, 1999: 8; Karal, V, 1994: 116-119, 229-230; Binark, 2005: 24).

Bir İngiliz bürokrati olan Chatham'a göre Osmanlı Devleti'nin varlığını koruması İngiltere açısından son derece önemliydi (Yücel vd., 1992: 272). Dönemin İngiliz Başbakanı Benjamin Disreali'ye göre Kıbrıs Adası, *Batı Asya'nın anahtarı* durumundaydı. Akdeniz'deki stratejik bölgeleri incelemek amacıyla İstanbul'da bulunan ve 1878'de bir rapor hazırlayan Albay Robert Home, Kıbrıs'ın elde tutulmasının İskenderun'a da hâkim olma manasına geldiğini düşünüyordu (Şahin, 2012: 58). Bu gerekçelerle İngiltere her fırsatta Osmanlı Devleti'ni kontrolü altında tutmayı istiyordu. Nitekim Anadolu'da zararlı faaliyetlerinden dolayı Osmanlı adli kurumları tarafından tutuklanmalarına hükmolunan ve haklarında işlem yapılan Ermeniler mevzubahis olduğunda İngiltere, konsolosluklar nezdinde diplomatları vasıtasıyla Kıbrıs Sözleşmesi'ne atıfta bulunarak her fırsatta Babiâli'yi sıkıştırmaktaydı (Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri 1891-1893, II, 2004: 84).

Ekim 1879'da Adana'ya İngiliz Konsolos vekili olarak atanan ve burada yaklaşık bir buçuk sene görev yapan Yüzbaşı Harry Cooper, yerli ahaliyle yaptığı sohbetler sırasında bir gün Çukurova'nın da İngiliz idaresine gireceğini belirtmesi bir anda Ermeni komitacılarının tüm dikkatlerini üzerine çekti. Yüzbaşı H. Cooper, konsolos vekili sıfatıyla mahalli idarecilerin işlerine sık sık müdahil olmak istedi. Muhakeme süreci devam eden davalara yaptığı müdahalelerle ahali üzerinde bir nüfuz oluşturma gayreti içerisine giren Cooper, Bulgaristan'ı örnek vererek Çukurova'dan Van'a kadar olan bölgeyi de kapsayacak şekilde bir Ermeni vilayetinden bahsetmesi yerel idarecileri kızdırdı. Cooper, Adana'da kaldığı süre içinde başta Hama, Humus, Şam, Beyrut ve Kudüs ile ilgili araştırmalar yaparak bu bölgenin dini ve etnik yapısını tespit etmeye çalıştı ve bölge coğrafyasıyla yakından ilgilendi (BOA, Y.PRK.DH, 1/31; Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890), I, 2004: 28- 29; Şahin, 2012: 64; Serbestoğlu, 2012, 489-502).

Tarsus'taki Rus Konsolosu Fersetufor'un, kendisine ait fabrikada çalıştırmak üzere Harput'tan getirttiği Ermenilerin Kıbrıs üzerinden Amerika'ya kaçma-

larını sağlaması; bazı konsolosluk görevlilerinin bir kısım Ermeni'yi hizmetkârları gibi göstererek himaye etmeleri Kıbrıs'taki Ermenileri fazlasıyla memnun etti (BOA, DH.TMIK.M, 42/33; Şahin, 2012: 73; Sarıncay, 2008: 80). Rusya'nın Tarsus Konsolosu Christopher da 7-8 liralık bir bağış karşılığında bazı Ermenilerin hac vazifesi görüntüsü altında Kıbrıs üzerinden yurt dışına kaçmalarına yardımcı olmaktaydı (BOA, Y.PRK.AZN, 24/35).

Messageries Maritimes Company'in Beyrut acentesi G. Rigo: "Osmanlı zaptiye kuvvetleri göçmenlerin (!) gemiye binmeleri sırasında bazen zorluk çıkarsalar da ben hemen Fransız konsolosu ile iletişime geçerek durumu düzeltiyordum." Demek suretiyle Osmanlı Devleti'nin konsolosluklar nezdinde fazla bir yaptırım gücü olmadığını açıkça ortaya gösteriyordu (Uygun, 2015: 284).

Misyonerlik Vasıtasıyla Komitacıların Desteklenmesi

Hıristiyan nüfusunun varlığı, başta Kıbrıs olmak üzere Doğu Akdeniz havzasındaki topraklarda misyonerlik faaliyetlerine zemin hazırlayan önemli bir unsurdu. XIX. yüzyıl sonları itibarıyla Kıbrıs'ta *American Board of Commissioners for Foreign Missions*'a bağlı birkaç misyoner bulunmaktaydı (Kocabaşoğlu, 1991: 63; Babacan 2005: 647). Diğer taraftan İngiltere de Kıbrıs'ta açtığı okullar vasıtasıyla Ermeniler arasında Protestanlığı yaymaya çalıştı ve kendine bağlı Ermeni gençleri yetiştirdi. İngiliz okullarında yetişen bu gençler, komitalara katılarak Ermeni isyanlarında aktif görevler aldılar (Öke, 1996: 153). Bunlar, aynı ve nakdi yollarla desteklendiler. Ermeni gençlerinin komitalarla bağları daima sıkı tutulmaya çalışıldı. Örneğin Kıbrıs'ta misyoner bir doktor, emlakının büyük bir kısmını Hıristiyan gençlerinin yetiştirilmesi amacıyla vakfetti. Onun vasiyetine göre, ölümünden sonra servetinin tamamı bu tür hizmetlerde kullanılacaktı (BOA, MF.MKT, 237/20; 195/10).

Atina'da açtıkları bir komita şubesi vasıtasıyla bazı Ermeniler, Kıbrıs, Beyrut, Şam, Halep ve hatta Mısır'daki Hıristiyan ahaliyi Anadolu'da cereyan eden Ermeni isyanlarına destek vermeleri için büyük çaba harcadılar. Bunlar, bağlantı kurdukları bir papaz aracılığıyla Andon adlı Ermeni üzerinden dinî hizmet görüntüsü altında Kıbrıs'ta bir şube açmak istediler. Ancak Osmanlı Devleti'nin Atina sefiri, elde ettiği bazı istihbarat bilgileri sayesinde bunların Kıbrıs üzerinden Anadolu'daki Ermeni isyanlarına destek verme düşüncesinde olduklarını tespit etti (BOA, Y.PRK.HR, 36/21). Söz konusu misyonerler, basın-yayın araçlarını kullanarak Avrupa devletlerini de sık sık yönlendirmeye çalıştılar. Bunların yönlendirmeleriyle *Times* başta olmak üzere dönemin birçok yabancı gazetesi, Ermeni komitacılarının haklılıklarını ve masumiyetlerini sütunlarına taşıdı ve Berlin Antlaşması'yla Osmanlı ülkesinde öngörülen ıslahat programının takipçiliğini yaptı (BOA, Y.PRK.TKM, 33/34).

Ermenilerin aleyhine bir durum söz konusu olduğunda, İngiltere adına çalışan Protestan misyonerler, hemen Osmanlı Devleti'nde faaliyet gösteren konsoloslukları harekete geçirerek Avrupa'da çıkarılan gazeteler vasıtasıyla Batı kamuoyunun dikkatini Osmanlı Devleti'nin üzerine çekmeye çalıştılar (*Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri 1891-1893*, II, 2004: 84). Bazı misyonerler, *Sasson İsyanı* yüzünden Anadolu ve Suriye taraflarında bulunan Ermenilere Osmanlı Devleti tarafından zulüm yapıldığını ileri sürerek Berlin ve Kıbrıs Antlaşmalarının öngördüğü hususların yerine getirilmesi amacıyla Ermenilerin yaşadığı yerleri denetlemesi için İngiltere'ye sürekli çağrıda bulundular (*Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri 1891-1893*, III: 124-130). Minas Tcheraz tarafından kurulan ve idare merkezi Londra'da olan *İngiliz Ermenileri Cemiyeti* de Osmanlı Devleti'nin Ermenilere zulmettiğine Avrupa kamuoyunu inandırmak için büyük gayret sarf etti. Sık sık gazetelere verdiği demeçlerle bu cemiyet, Osmanlı Devleti'nin Ermenilere büyük haksızlık yaptığı; Ermenilerin yaşadıkları yerlerde ıslahat yapma sözünü tutmadığı gibi düşünceler üzerine Batı kamuoyunda bir algı oluşturmaya çalıştı (BOA, Y.PRK.AZN, 24/35).

Yardım Kuruluşları Vasıtasıyla Komitacıların Desteklenmesi

1888'den önce Mısır, Kıbrıs ve Beyrut'ta isyanlar vasıtasıyla Avrupa devletlerinin müdahalesini sağlayarak Osmanlı topraklarında bağımsız bir Ermenistan kurulmasına yönelik faaliyetlerde bulunan ihtilâl komitelerine bağlı bazı şubeler mevcuttu. XIX. yüzyılın sonlarına doğru birçok Avrupa ülkesiyle birlikte Kıbrıs ve Mısır'da Ermenilere yardım etmek amacıyla çok sayıda gönüllü yardım kuruluşu vardı. Yayınladıkları yayınlarla, ihtilal fikrini sürekli canlı tutmaya çalışan bu kuruluşlar, Anadolu ve Suriye dolaylarındaki Ermenilerle her an temas halindeydiler (BOA, Y.PRK.MYD, 8/24). Söz konusu yardım kuruluşları en fazla ABD, İsviçre ve İngiltere'de ortaya çıktı. Bu kuruluşların faaliyetleri sonucunda Kıbrıs'taki Ermenilere tahsis edilmek üzere Melincan adlı bir Ermeni'nin Osmanlı Bankası'ndaki hesabına yaklaşık 5.000 lira aktarıldı. Bu meblağ, Girne ve Lefkoşa'da Ermenilere yeni iş alanlarının açılması, barınmalarının sağlanması ve iaşelerinin temini gibi hususlarda kullanılmak üzere Hristiyan eşrafının inisiyatifine bırakıldı (BOA, A.MTZ.KB, 2/42; Y.A.HUS, 394/32).

Keswick'te kurulan *Cyprus Relief Fund* adlı yardım kuruluşundan temin edilen 500 lira sayesinde sekiz sene süreyle St. Macar Manastırı'ndan 100 dönüm araziye birkaç Ermeni ailesi yerleştirildi. Ayrıca Hristiyanlara ipek böceği yetiştiriciliğini öğretmek üzere Von Milingen'in gözetimi altında adada bir de okul açıldı. Bu okulda çoğunluğu Ermeni olan yaklaşık 70 kişi yetiştirildi. Patrick Gede tarafından kurulan *Eastern and Colonial Association* adlı komita da Kıbrıs'taki çiftçilerle Ermeni mültecilere yardımcı olmak ve onlara yeni istihdam alanı açmak üzere çeşitli çalışmalar yürüttü. Diğer taraftan 1896'da *Armenian*

Refugees Fund adına faaliyetlerde bulunan Sheldon Amosi adlı bir kadın, 1896 Eylülünde doktor arkadaşları C. Hall ve Rice ile birlikte Limasol'da bir *acizler yurdu* açtı. Ancak yurt, daha sonraki dönemde Larnaka'ya nakledildi. Bu faaliyetlerin sonucunda Kıbrıs'a ilk mülteci kafilesi İstanbul'dan, 200 kişilik ikinci kafile ise 1897'de Bitlis ve Antep taraflarından geldi. Müteakip zamanda söz konusu komitalar vasıtasıyla Kıbrıs Adası'na gelen mültecilere iş sağlandı ve bunların buldukları mahalde geçinmelerine yardımcı olundu (*Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri 1891-1893*, IV, 2006: 61-70). Bu faaliyetlerin sonucunda Ermeni komitacıları, Kıbrıs Adası'nı mülteci merkezi / kampı gibi görmeye başladılar. *Hınçak Komitesi*'nin Maraş şubesindeki reisi Papaz Ter Kovanet, Osmanlı Devleti'nin komitacı Ermenilere yönelik genel affına rağmen Kıbrıs'a firar etti ve zararlı faaliyetlerini burada sürdürdü (BOA, Y.PRK.ASK, 132/45). Aynı şekilde 1896'da meydana gelen Zeytun İsyanı'nda aktif rol aldıkları tespit edilen ve bu yüzden Marsilya'ya sürülen dört kişide firar ederek yardım kuruluşlarının içinde tebdil-i kıyafetle bir süre saklandılar. Ancak durumun Osmanlı istihbarat yetkilileri tarafından öğrenilmesi üzerine söz konusu firarilerin biri Girit'te, ikisi de Kıbrıs'ta ele geçirildi. Diğer firarı de izini kaybettirmeyi başardı (BOA, Y.PRK.ASK, 115/95).

Ermeni komitacıları, İngiltere ve Mısır başta olmak üzere çeşitli ülkelerde oluşturdukları yardım kuruluşları vasıtasıyla temin ettiği silah ve mühimmatı Anadolu'da gerçekleştirdikleri isyanlar sırasında kullanmak üzere Beyrut, Şam, Mersin ve Kıbrıs gibi yerlerde depoladı. Osmanlı istihbarat birimlerinin verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, İngiliz vapurlarıyla Mersin ve Silifke sahillerine nakledilmek üzere söz konusu depolardan 550 varil ve 54 kıyye barut, 22 sandık dinamit, 316 sandık fişek, 3.200 sandık martini tüfeği ele geçirildi. Üstelik aynı dönemde Osmanlı istihbarat görevlileri, Beyrut yoluyla Kozan'a İngiliz pasaportlu bazı Ermenilerin giriş yaptığını; Adana civarında yeni komitacılarının sayılarının arttığını tespit ettiler (BOA, Y.A.HUS, 348/90; Y.MTV, 143/18).

Yabancı Tüccarlar Vasıtasıyla Komitacıların Desteklenmesi

Kıbrıs Adası, Ermeni isyanları sırasında kullanılan silahların Anadolu'ya sevk edildiği yer olarak kilit bir noktaydı. Ermeni isyanlarında kullanılan silah ve mühimmatın önemli bir kısmı, komita üyelerinin Avrupa'nın bazı ülkelerinde ve Amerika'da topladıkları bağışlarla satın alınmaktaydı. Söz konusu silah ve mühimmat, Osmanlı topraklarına genellikle yabancı deniz vasıtalarıyla sahiller kullanılarak sokulmaktaydı. Avrupa ve Amerika'dan getirilen silahlar, İngiltere'nin yönetimindeki Mısır ve Kıbrıs Adası'nda bulunan komita üyeleri tarafından depolanmak suretiyle saklanıyor, ihtiyaç durumuna göre bahsi geçen yerlerden de İskenderun, Adana ve Mersin sahilleri üzerinden isyan bölgelerine sevk edili-

yordu. Anlaşıldığı üzere yabancı bandıralı gemiler, serbestçe Doğu Akdeniz havzasındaki Osmanlı karasularına girip çıkma haklarını kullanırken Ermeni komitacılarına her türlü yardım ve destekte bulunuyorlardı (BOA, Y.A.HUS, 480/13; Günay, 2006: 433).

Ticari amaçla hizmet veren yabancı bandralı şirket vapurlarının kaptanları ile sahipleri, mürettebat ya da yolcu gibi gösterdikleri bazı komitacıların Kıbrıs, Anadolu ve Suriye kıyılarına çıkmalarına yardımcı oluyorlardı. Örneğin Osmanlı istihbarat mensupları Yumurtalık Limanı'na gelen Mesajeri Kumpanyası'na ait Rahto adlı vapurda kaçak onlarca Ermeni'nin bulunduğunu ve bunların karaya çıkmak için fırsat kolladıklarını tespit ettiler. Söz konusu kaçak Ermeniler, polis devriyelerinin almış olduğu tedbirler sayesinde Yumurtalık civarından karaya çıkmayı başaramadılar ve bu yüzden bunların bir kısmı Kıbrıs'a bir kısmı da Beyrut'a gitmeye karar verdi (BOA, DH.ŞFR, 355/6). Adana ve Mersin taraflarında bulunan sahillerde karadan devamlı gözetlenme ve denetlenme yapılmasına rağmen kaçakçılık olaylarının önünün alınamaması üzerine söz konusu yerlerin güvenliğinin sağlanması için bölgeye peyderpey askerî vapur ve gambot gönderildi (BOA, DH.TMIK.M, 43/2).

Ermeni komitacıları, yurt dışına genellikle Yunan pasaportunu kullanarak çıkmaktaydılar. Osmanlı adli kurumları tarafından gıyaben suç isnat edilen bir kısım Ermeni de İstanbul ya da buraya yakın diğer liman ve iskelelerden tebdil-i kıyafetle Fransız veya İngiliz gemileriyle Doğu Akdeniz'deki liman şehirlerine kaçmaktaydılar. Bu kaçaklara özellikle Fransız ve İngiliz vapurlarında çalışan kahveciler aracılık etmekteydiler. Söz konusu kahveciler, akşam vakitlerinde gemici elbisesiyle sahile çıkarlar, anlaştıkları kaçakları kayıklar vasıtasıyla gizlice vapurlarına taşırlardı. Bir kısım komita üyesi Ermeni de Yunan bandıralı vapurlarla "*Hac yapmak üzere Kudüs'e gideceğiz.*" diyerek Beyrut'tan gemilerle yola çıkmakta, ancak Kudüs yerine Kıbrıs'a gitmekteydi (BOA, Y.PRK.BŞK, 68/76; Şahin, 2012: 74; Babacan 2015: 48-49).

Ermeni komitacılarının Doğu Akdeniz sahillerinden hem yurt dışına kaçışlarında hem de yurda kaçak olarak girişlerinde Kıbrıs Adası, bir koridor vazifesi görüyordu. Marsilya'ya sürgüne gönderilen birkaç Ermeni, bir Fransız gemisi vasıtasıyla kaçak olarak Kıbrıs üzerinden İskenderun'a gelmeyi başardı. Daha sonra rıhtımdaki İngiliz savaş gemisinden temin ettikleri kıyafetleri giyerek Payas kazasının Çamlık mevkiine gittiler. Bu şahısların Mart ayı içinde bir isyana kalkışacakları haberini alan Babiâli, bunların ele geçirilmesi maksadıyla *Adana Kumandanlığı*'na bir talimat verdi (BOA, A.MKT.MHM, 652/4; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri 1896-1922*, IV: 45-46). Bir başka olayda da Kıbrıs yoluyla geldikleri Adana üzerinden Anadolu'ya kaçak yollarla giren ve kendilerini Mamüretülaziz'e götürmesi için Mevlüt adlı Harputlu bir katırcı ile anlaşan

yaklaşık 10 Ermeni, Maraş'a yakın bir mevkide bulunan İloğlu Köyü'nde yakalandılar. Yapılan sorgulamalarında kaçak yollarla Amerika'dan geldiklerini itiraf etmeleri üzerine söz konusu şahıslar sınır dışı edildiler (BOA, Y.MTV, 308/108).

Babıâli'nin aldığı sıkı önlemler sebebiyle Amerika'daki Ermenilerin çoğu, gerçek kimliklerini saklayarak *Amerikalı* sıfatıyla ya da bir tüccar görüntüsü altında Anadolu'ya girmeye çalıştı. Amerika'ya kaçan Ermeni müfsitlerin bir kısmı ise Kıbrıs üzerinden gizlice Bodrum, Köyceğiz gibi Aydın vilayeti dâhilindeki sahil kasabaları üzerinden Anadolu'ya giriş yaptı (İpek, 2006: 296-297).

Yabancı tüccar ve kaptanlar ile gemi mürettebatı, sadece silah ve insan kaçakçılığıyla ilgilenmediler. Bunlar, Doğu Akdeniz havzasında bulunan Osmanlı topraklarındaki Ermeni komitacılarının Avrupa devletleriyle temaslarında da birinci derecede etkili oldular. Ermeni komitacıları, Avrupa devletleriyle aralarındaki irtibatı ve haberleşmeyi ekseriyetle yabancı bandıralı Fransız ve İngiliz ticaret gemilerinin, kaptanları ya da mürettebatı aracılığıyla sağladılar (Hüseyin Nazım Paşa, I, 1998: 127).

Kıbrıs'ın İhtilal Merkezine Dönüştürülmesi

Anadolu'da Ermeni ihtilallerinin başladığı sıralarda Kıbrıs'ta Hınçak ile Taşnak komitalarının birer şubelerinin bulunması ve bunların Yunanistan ile Mısır'da komitacılarla temas halinde bulunmaları ihtilalci Ermenilerin işini oldukça kolaylaştırıyordu (BOA, Y.PRK.AZN, 24/35; Hüseyin Nazım Paşa, 1998: 348; Karal, 2007: 136). *Abday*, *Habun* ve *Tacank* gibi diğer komitaların da Kıbrıs'ta varlığı ihtilal ruhumun canlı tutulmasında büyük oranda etkili oluyordu (Karsandık, 2005).

Kıbrıs'ta *Ermeni Muhibbanı Cemiyeti* adıyla bir kuruluşun ortaya çıkması komitacı Ermenileri daha da cesaretlendirdi. Bu cemiyet; tarım, ticaret ve sanatta uğraşmaları için Ermenileri devamlı teşvik etti. 1896'da çıkarılan ihtilaller sırasında hayatını kaybeden Ermenilerin ailelerini Kıbrıs'a yerleştirilmesini sağlamak amacıyla burada *Armenian Refugees Fund* adıyla bir kuruluş daha ortaya çıktı [Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893), 2006: 61-70]. Ermeni komitacılarının önde gelen isimlerinden biri olan Baron Agasi, bu ortamda Kıbrıs'ta ihtilal konusunda halka yönelik konferanslar verdi; bu konferanslarda ırkdaşlarıyla Ermenilerin Doğu Akdeniz sahillerine nasıl çıkabileceklerini tartıştı (Hüseyin Nazım Paşa, 2003: 206).

1896 yılının Mart ve Nisan aylarında Lefkoşa ve Magosa'da faaliyet gösteren bir kısım komita üyesi Ermeni, Anadolu'daki ihtilale destek vermek üzere Lazkiye, Halep, Mersin ve İskenderun'dan getirttiği yüzlerce Ermeni'yi kurdukları kamplarda silah ve mühimmat kullanımı ve patlayıcı yapımı konularında eğitmek

için yoğun çaba sarf etti. Kıbrıs'ta bulunan Osmanlı istihbarat servisinin elde ettiği bilgiler sayesinde Tuzla'ya yarım saat mesafede bulunan bir mahalde gruplar halinde yüzlerce Ermeni'nin silah eğitimine alındığı ortaya çıktı. Buraya gelip de hem teorik hem de pratik eğitimini tamamlayanlar, büyük bir ihtilal başlatmak üzere İskenderun, Mersin ve Silifke sahillerinden Anadolu'nun muhtelif yerlerine ve Halep tarafına gönderildiler. Halep tarafına geçenler daha ziyade Doğu Anadolu'da ortaya çıkan ihtilallere destek verdiler (BOA, Y.PRK.UM, 34/71; 37/45; Aytekin, 2000].

Polis raporlarına göre bazı komitacılar, İskenderun üzerinden Amerika'ya gitmek için çok sayıda Ermeni'yi kaçak yollarla Kıbrıs'a getiriyorlar ve Anadolu'daki ihtilalcilere patlayıcı madde temin ediyorlardı. Yapılan araştırmalar neticesinde Reji İdaresi tarafından Tuzla'da görevlendirilen Edvar adlı bir memurun İskenderun'daki İngiliz savaş gemilerinde erzak görevlisi olarak çalışan kardeşiyle birlikte silah, mühimmat ve patlayıcı madde kaçakçılığı yaptığı anlaşıldı. Güvenlik güçleri tarafından takibe alınan Edvar, kardeşine ulaştırmak üzere erzak arasına gizlediği 54 kıyye barutla suçüstü yakalandı (BOA, DH.TMIK.M, 6/80). Ayrıca Polis Memuru Lütfi Efendi'nin bir mektubundan elde edilen bilgilere göre Ermeni komitacılarının Kıbrıs'a yasak yollarla silah ve mühimmat sokmaya çalıştığı; Beyrut'tan *Mizan*, *Hürriyet* ve *Meşveret* gibi bazı gazeteler getirttiği tespit edildi (BOA, DH.TMIK.M, 6/27).

Babiâli'nin Adana vilayetine gönderdiği 12 Eylül 1906 tarihli bir yazısından 12 Ermeni'nin kaçak yollarla Kıbrıs'tan Mersin'e gittikleri; ancak İçel mutasarrıfının aldığı tedbirler sayesinde ele geçirildikleri anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Taşucu İskelesi'nin 300 metre uzağında ruhsatsız bir yelkenlide Maraş'a gitmek üzere karaya çıkmaya çalışan 2 Ermeni kaçağı Taşucu Polis Komiserliği; Sahak adlı diğer bir kaçak da Karataş İskelesi yakınlarında görevli güvenlik güçleri tarafından ele geçirildi (BOA, A.MKT.MHM, 551/2).

Osmanlı güvenlik güçlerinin aldığı tedbirleri bahane ederek Ermenileri himaye etmek isteyen İngiltere, İstanbul'daki Büyükelçisi Philip Currie aracılığıyla Babiâli'ye bir nota verdi. Bu notayla İngiltere, Babiâli'ye Berlin ve Kıbrıs Antlaşmaları gereğince Ermenilerin zulme ya da haksızlığa uğramasına müsaade etmeyeceğini; Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde güvenin ve huzurun devamını sağlayacak önlemlerin almasını istemek zorunda olduğunu bildirdi. Ayrıca büyükelçi, Babiâli'nin söz konusu ıslahatlara bir an önce başlaması gerektiğini, aksi halde durumun bir Avrupa meselesine dönüşeceğini belirtti (*Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri 1891-1893*, III, 2006: 88-89). Bunun üzerine II. Abdülhamit tepkisini sert bir üslupla şu şekilde dile getirdi:

“...Berlin Antlaşması'nda Anadolu ıslahatı bulunmakta fakat bir Ermenistan'ın kurulmasından bahsedilmemektedir. Kıbrıs Sözleşmesi'nde de buna benzer uygulamalara yer verilmekte, ancak benim haklarımın ihlal edilmemesi hususu da alenen

belirtilmektedir. İngiltere büyükelçisiyle anlaşma sağlandığı üzere bu sözleşme, her iki devletin faydasıdır. Böyle büyük bir adanın İngiltere'ye bırakılması, hükümet içinde bir hükümet kurulması amacına yönelik olsaydı asla bizim yararımıza olmayacağından böyle bir fedakârlığı seçmeye hiç gerek yoktu. Bu da askeri ve stratejik açıdan önemi ortada olan Kıbrıs Adası gibi büyük bir toprak parçasını bir Ermenistan kurulması için vermiş anlamına gelir (Kara, 2012: 107-121)".

Doğu Akdeniz havzasındaki Osmanlı topraklarında zararlı faaliyetlerde bulunan komitacı Ermeniler, Avrupa'nın büyük devletleriyle akdedilen *Vilayat-ı Sitte* ile ilgili 11 maddelik ıslahat programının uygulanmaması durumunda Adana ve Halep vilayetlerine saldırıya geçeceklerini Ermeni Patrikliği aracılığıyla Babıâli'ye iletiler (BOA, Y.A.RES, 85/47). Nitekim bunlar, 1895'te Halep'e bağlı Süveydiye Limanı'ndan Osmanlı topraklarına girerek Musa Dağı'nda ayaklandılar ve aynı zamanda İngiliz donanmasının da Osmanlı Devleti'ne müdahalesini sağlamaya çalıştılar (Koçak, 2007: 80). Adana'daki Ermeni ihtilalleri sırasında da Kıbrıs Adası, komitacılar tarafından bir üs gibi kullanılmaya devam edildi. Nitekim 9 Nisan 1909'da İsfendiyar ve Rahim isimli iki Müslüman genci katlederek Adana'daki Ermeni olaylarının başlamasına yol açan Ohannes, kendisi açısından güvenli gördüğü ve komitacıların bir üs olarak düşündüğü Kıbrıs'a kaçtı (Dadrian, 2007: 215).

Kıbrıs Adası Ermeni komitacıları için bir üs konumuna gelmişti. Asker firarisi olan Antalyalı Ömer Mehmed, 31 Ermeni'yle birlikte kaçak yollardan Osmanlı topraklarına giriş yapmak üzereyken ele geçirildi. İddiaya göre Ömer Mehmed, verdiği 50 lira rüşvet karşılığında güvenlik görevlilerinin elinden kurtulmayı başardı. Yapılan soruşturma sonucunda bahsedilen şahsın daha önce de insan kaçakçılığı suçundan sabıkalı olduğu anlaşıldı (BOA, Y.MTV, 307/193). Aynı şekilde Halep ve Adana'nın Fevkalade Kumandanı, Makam-ı Seraskerî'ye 5 Temmuz 1908'de gönderdiği başka bir yazısıyla da Kaptan Dimitri'nin Kıbrıs'tan Gülnar sahiline indirmek üzere aldığı bir grup komitacı Ermeni'yle birlikte Taşucu'nda devriye gezen güvenlik güçleri tarafından ele geçirildiğini belirtti (BOA, Y.MTV, 312/23).

Ermeniler Kıbrıs'a daha çok Diyarbakır, Harput, Hakkâri, Bitlis, Van, Mersin, Adana, İskenderun, Lazkiye ve Beyrut'tan gelmekteydiler. Bunların Doğu Akdeniz kıyılarında en önemli durak noktaları Halep, Lazkiye, Beyrut, İskenderun, Adana, Tarsus, Mersin-Silifke ve Kıbrıs Adası'nda Tuzla, Magosa, Lefkoşa, Girne ve Limasol iskeleleriydi. 1892'de Ermeniler, Halep'ten hareketle sahil üzerinden deniz yoluyla Kıbrıs'a, oradan da Amerika ve Londra'ya kaçma eğilimindeydiler. İskelelerdeki memurların ifadelerinden anlaşıldığı üzere; Halep, Diyarbakır, Hakkâri, Bitlis ve Van vilayetlerinden bir kısım Ermeni sık sık, İskenderun ve Mersin sahillerine inerek vapurlarla yurt dışına çıkma girişiminde bulunmaktaydılar (BOA, Y.PRK.ASK, 83/32).

Zararlı faaliyetlerde bulunan Ermenilerin Kıbrıs'a gitmek üzere en sık kullandıkları geçiş noktaları, merkezî denetimden uzak olan Halep ve Lazkiye idi (BOA, Y.PRK.UM, 34/71). Bu iki sahil kasabası vasıtasıyla Ermeniler; ticaret, hac ve konsolosluk hizmeti gibi görünürdeki bazı gerekçelerle buldukları yerlerden başka yerlere gitmekteydiler (BOA, DH.TMIK.M, 8/73; Y.MTV, 143/18). Bunların arasında 1878 Ayastefanos ve Berlin Anlaşmalarıyla vaat edilen ıslahat programının yerine getirilmesi kapsamında Kilikya ruhunu canlandırmak ve bölgede Ermeni Krallığı'nın yeniden kurulmasını sağlamayı tahayyül edenler de vardı (Karal, VIII, 2007: 135-137). Bu tür muzır düşüncelerle Kıbrıs Adasına gelmiş olanlar, komitalar vasıtasıyla burada siyasi ve silahlı bir güç olarak örgütlendiler; yayınladıkları gazetelerle kamuoyu oluşturmaya çalıştılar; kurdukları kamplarda kendilerine katılanları silah ve cephane konularında eğittiler (Karsandık, 2005).

Babiâli tarafından görevlendirilerek Kıbrıs'a gönderilen hafiyelerin raporlarına göre; Kıbrıs Adası'nda Tuzla, Lefkoşa, Değirmenlik köyü, Girne ve Limson'da takriben 1.200 komitacı Ermeni mevcuttu (BOA, DH.TMIK.M, 11/52). Bu sayı, bazı raporlarda 2.500 ila 5.000 arasında değişmekteydi (BOA, Y.MTV, 143/18; DH.TMIK.M, 2/87). Ermeni komitalarının önder isimleri arasında en çok dikkati çekenler Ermeni Patrikhanesi'nde görevli bir papaz olan Tanilyan Narses ile Londra'da eğitim görmüş olan Sivaslı Viran'dır. Baron Agasi, Kuyumcu Osbiyan, Antepli Agop Bargiryan, Zeytunlu Sirob, Antepli Simonlek, Tarsuslu Mıgırdıç, Kunduracı Agya Begos, Herebet ve Kifamek adlı şahıslar da diğer lider kadrosu içinde yer alan isimlerdi (BOA, Y.MTV, 143/18).

Mersin'de bulunan Kaymakam Esad Bey, Kıbrıs'ta toplanan Ermeniler hakkında araştırma yapmak üzere kılık değiştirerek özel olarak bu mahale gönderildi. Ayrıca Kıbrıs'taki Ermeni fesat komitası üyeleri hakkında araştırma yapmak üzere Lütfi Efendi de Kıbrıs'a görevlendirildi (BOA, DH.TMIK.M, 7/76; 13/14). Lütfi Bey'in hazırladığı rapora göre; Kıbrıs Adasında üç komitaya bağlı 1.200'e yakın Ermeni üye bulunmaktaydı. Tuzla İskelesi'nde 80, Lefkoşa'da 270-300, Değirmenlik köyünde 600-700, Girne'de 100 ve Limason'da 30-40'a yakın hiçbir meşguliyeti olmayan komitacı Ermeni mevcuttu (BOA, DH.TMIK.M, 11/52). Anadolu'nun değişik yerlerinde Müslümanlar tarafından katledildiği iddia edilen çok sayıda Ermeni, aslında illegal yollarla Kıbrıs'a geçmiş ve burada 1.000 lira karşılığında ruhsatlı silah alarak silahlanmışlardı (BOA, Y. PRK. BŞK, 68/76).

KOMİTACILIK FAALİYETLERİYLE MÜCADELE VE SONUÇLARI**Komitacılık Faaliyetleriyle Mücadele*****İdari Tedbirler***

Kıbrıs Adası, Doğu Akdeniz havzasındaki Osmanlı topraklarına kaçak yollarla giriş ya da topraklarından çıkış yapan bir kısım Ermeni için önemli bir geçiş noktasıydı. Bu yüzden buranın Anadolu'daki bozulan asayişini sağlamak isteyen Osmanlı Devleti açısından ihmal edilmemesi gerekiyordu. Bu bilinçle, Kıbrıs kadısı, Kıbrıs'a gönderilen hafiyeler ve bazı buradaki Müslüman ahalinin gayretleriyle elde edilen bilgi ve belgeler sayesinde Babiâli, bazı tedbirlere başvurdu (BOA, Y.PRK.UM, 29/9; Y.MTV, 12/77). Osmanlı Devleti, idaresi altında iken tabiiyet değiştirenleri, yeniden tabiiyetine kabul etmemek suretiyle Osmanlı topraklarına girişlerinin önünü almak istedi. Bu yüzden Babiâli, ABD Hariciye Nezareti'ne gönderdiği notayla Amerikan pasaportlu Ermenilerin geri dönüşlerinin *Montroe Doktrini*'ne aykırı olduğunu ve bunların Osmanlı ülkesine sokulmayacaklarını bildirdi. Amerika Hariciye Nazırı, 24 Ağustos 1893 tarihli cevabi notasında, söz konusu doktrinin yalnız Güney Amerika'yı ABD aleyhine oluşacak bir Avrupa nüfuzundan korumak maksadına yönelik olduğunu ve bu yüzden Ermeniler için aynı uygulanamayacağını belirtti. Bunun üzerine Babiâli, Osmanlı konsolosluklarına verdiği talimatla Osmanlı tabiiyetinden çıkmak için kanunen izin almamış olan Ermeniler tarafından ibraz edilecek ABD pasaportlarının vize edilmemesini istedi (İpek, 2006: 296).

Zararlı faaliyetlerini sürdüren bir kısım Ermeni, koruma altında bulunmayan sahilleri, çoğu zaman ithalatı ve ihracatı yasak maddeleri ülkeye sokmak maksadıyla da kullanıyordu. Bu yüzden Babiâli, sahilleri bulunan vilayetlere gönderdiği yazılarla valilere, Düyun-ı Umumiye ve Reji idarelerinin müşterek hareket etmelerini sağlamalarını; sahillerin muhafazası için kıyı karakolları kurmalarını bildirdi. 104.757 kuruşluk bir bütçeyle kıyı karakollarında çalışmak üzere ikinci sınıf polis komiseri olan 40 güvenlik mensubunu belirlemekle işe başlayan Adana Valisi Nasuhi Bey, kurmayı düşündüğü kıyı karakollarının yerleri ile ilgili hazırlattığı harita ve krokilerinin birer nüshalarını da Babiâli'ye gönderdi (BOA, Y.PRK.UM, 29/9; Y.MTV, 12/77).

1890'lı yılların sonlarına doğru zararlı neşriyat, silah ve mühimmat, patlayıcı maddelerin Süveydiye üzerinden Suriye ile Mersin'e; Silifke, Adana dolaylarından da Anadolu içlerine sokulması Osmanlı güvenlik güçlerinin dikkatinden kaçmadı. Bunların yaptığı araştırmalar neticesinde söz konusu durumun gümrük memurlarının ihmalkârlıklarından veya meşru olmayan yollara başvurmalarından kaynaklandığı anlaşıldı. Bu yüzden görevleri sırasında ihmalkar davranan veya rüşveti bir kazanç yolu olarak gören gümrük memurları takibe alındılar (BOA, DH.TMIK.M, 6/80).

Haziran 1899'da İskenderun limanından ayrılan *Messageries Maritimes Compagnies*'e ait geminin kaptanı, altı mil açıldıktan sonra kıyıda gelen bir sandaldan 30'a yakın Ermeni'yi yanına alarak Kıbrıs'a götürdü (Akter, 2007: 51). Aynı kumpanyaya ait *Jourdain* adlı geminin mürettebatından Agop'un ifadelerinden de büyük bir kısmı Amerika'dan gelen çok sayıda Ermeni'nin Osmanlı ülkesine girmeye çalışırken yakalandığı anlaşılmaktadır. Agop, Güneydoğu Anadolu'dan anlaştıkları bazı Ermenileri İskenderiye üzerinden kaçak yollarla Amerika ve sair yabancı memleketlere gitmelerine aracılık yaptıklarını da itiraf etti. Bu yüzden Babiâli, kaçak yolculara yönelik sıkı kontroller getirdi. Söz konusu kontroller sebebiyle *Messageries Maritimes Company*'e ait gemiler, sallar ve küçük teknelerle taşınan kaçakları almak için çoğu zaman limanlardan ve fenerlerden uzak ve tenha yerlerde demirlediler (Uygun, 2015: 284).

Ermenilerin Anadolu ve Suriye sahillerini kullanarak yabancı vapurlarla Kıbrıs'a geçmeleri Babiâli'yi oldukça rahatsız ediyordu. Beyrut ve İskenderun'dan Fransız vapurlarını kullanarak Kıbrıs'a yüzlerce Ermeni'nin gelmek üzere olduğunun haber alınması üzere Babiâli, acilen bir komisyon kurarak duruma el attı (BOA, DH.TMIK.M, 6/29). Bu komisyon vasıtasıyla öncelikle kıyı güvenliğinin arttırılmasına yönelik tedbirler alınmaya çalışıldı; gerek denizde ve gerekse karada güvenlik güçlerinin sayıları arttırıldı; Kıbrıs'a tebdil-i kıyafetle birçok hafiyeye gönderildi. Bu hafiyeler, söz konusu bilgilerin doğruluğunu ve Kıbrıs'taki Ermeni faaliyetlerinin ayrıntılarını ortaya çıkarmakla görevlendirildiler. Bunlar, söz konusu muzır Ermenilerin Kıbrıs'a gelmek için hangi güzergâhı kullandıklarını ve Anadolu topraklarında nasıl bir saldırı planı içinde olduklarını araştırdılar (BOA, DH.TMIK.M, 2/87).

6 Temmuz 1905 tarihi itibarıyla İngiliz bandralı gemilerin serbestçe Osmanlı sularına dolaşma haklarını kullanarak komitacı Ermenilere lojistik destek sağlamaları üzerine Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz havzasındaki topraklarında istihbarat yapmak üzere Kıbrıs, Beyrut, Şam gibi yerlere memurlar görevlendirildiler. Onun topladığı bilgi ve belgeler doğrultusunda Babiâli; Kıbrıs-İskenderun ve Mersin arasındaki bölge ile Suriye kıyılarını takibe aldı. Ayrıca Babiâli, Kıbrıs Adasının çevresinde devriye görevi yapmak üzere yeterli hız ve donanımında iki devriye gemisi sipariş etti (BOA, Y.A.HUS, 480/13). Ayrıca Kıbrıs Kadılığı ile de irtibata geçerek gelişmeler hakkında bilgi edinmeye çalıştı. Kıbrıs Kadılığının 2 Ekim 1905 tarihli bir yazısından anlaşıldığı üzere *eşhas-ı muzır*ra İskenderun, Mersin ve Beyrut, Kudüs gibi yerlerden yelkenli gemiler ve posta vapurlarıyla Tuzla iskelesine gelmekteydiler. Kıbrıs Kadısı, Lefkoşa yakınlarındaki Ermeni Manastırı'nı takibe alarak buradaki gelişmeleri Osmanlı güvenlik birimlerine bildirdi (BOA, A.MKT.MHM, 615/3; Şahin, 2012: 74).

Barut Nizamnamesi'nin 15. maddesi gereğince kaçakçılık yoluyla yabancı memleketlerden Osmanlı ülkesine sokulan yanıcı ve patlayıcı maddelere güvenlik güçleri el koymaktaydı. Ele geçirilen maddelerin bedellerinin iki katı kadar da muhataplarına ceza kesilirdi. 15 Eylül 1905 tarihi itibarıyla XX. yüzyılın başlarında Osmanlı ülkesine yönelik artan silah kaçakçılığı sebebiyle Babıâli, sefaretlere nezdinde uluslararası nakliye yapan şirketleri, Fransa adına ticari faaliyetlerde bulunan Mesajeri Kumpanyası üzerinden ikaz etti (BOA, ZB. 590/122).

Askerî Tedbirler

Nisan 1896 ortalarında İskenderun'daki İngiliz savaş gemilerinde Osmanlı Devleti'nin aleyhinde çalışan bazı kimselerin Kıbrıs Adası'ndaki işbirlikçileri vasıtasıyla yaptıkları silah, mühimmat ve patlayıcı madde kaçakçılığının önünü almak üzere İskenderun'da bulunan güvenlik güçlerinin sayısı artırıldı. Gece ve gündüz kesintisiz nöbet tutacak olan güvenlik güçlerine, bilgileri dışında sahilde meydana gelecek her türlü gelişmeye müdahale etme yetkisi verildi (BOA, DH.TMIK.M, 6/80). İskenderun Körfezi'nin Osmanlı güvenlik güçleri tarafından sıkı bir takip ve denetim altına alınmasıyla bir takım komitacı Ermeni, Anadolu'ya geçmek için bu defa Mersin ve Silifke taraflarına yöneldi. Bu yüzden Babıâli, komitacı Ermenileri henüz Kıbrıs'tan ayrılmadan durumlarını tespit etmek için bölgeye gönderdiği istihbaratçı sayısını arttırdı. Tuzla, Magosa, Limasol ve Girne iskelelerine de yerli birer ikişer muhbir yerleştirilmesini sağladı (BOA, DH.TMIK.M, 4/79).

1896 yılının yaz aylarına doğru kıyı güvenliğini sağlamak ve komitacı Ermenilerin sahilleri kullanarak gerek Anadolu'ya gerekse Kıbrıs'a giriş ve çıkışlarını önlemek amacıyla sahillerde görevlendirilen güvenlik görevlisi sayısı artırıldı ve bunların 24 saat boyunca kıyılarda devriye gezmeleri sağlandı. Alınan bu tedbirler sayesinde rahat hareket edebilme imkânı bulamayan komitacıların bir kısmı Kıbrıs Adası'ndan ayrılıp memleketlerine dönerken bir kısmı da Amerika'ya kaçtı (BOA, DH.TMIK.M, 8/65).

Polis memuru Lütü Efendi'nin 25 Mayıs 1896'da Babıâli'ye ulaşan mektubuna göre; Kıbrıs'taki Genç Türklerin, Lefkoşe-İstanbul arasındaki haberleşmenin sağlıklı bir şekilde sağlanmasında büyük katkıları oldu (BOA, DH.TMIK.M, 6/27). Ermeni komitesi hakkında araştırmak üzere gönderilen Kıbrıs'a gönderilen Lütü Efendi, burada komitacıların durumuna dair bilgi elde etmek üzere büyük gayret sarf etti. Lütü Efendi, oranın yerlisi olan Neşet Efendi'nin de yardımlarıyla Bahçecik'te teşekkül eden Ermeni komitasının diğer komitalarla olan bağlantılarını deşifre etmeyi başardı (BOA, DH.TMIK.M, 11/72).

Doğu Akdeniz sahillерinin güvenliğini sağlamak üzere karada rüsumat ve rejî kolcularından oluşan seyيار süvariler, sahiller boyunca devriye vapurları, iskele

ve limanlara hafiyeler görevlendirildi (BOA, Y.PRK.UM, 34/71). Halep ve Adana sahilleri süvari ve piyade jandarma askerleri tarafından gözetleme kuleleri vasıtasıyla aralıksız izlemeye alındı; Nizamiye, İskenderun, Antakya, Süveydiye mevkilerine sekiz yüz mevcutlu bir tabur yerleştirildi. Ayrıca İskenderun sahillerinde iki karakol inşa edildi (BOA, Y.PRK.ASK, 164/33).

1 Ekim 1905 tarihli bir yazısında Konya Valisi, Doğu Akdeniz'deki sahilin uzunluğunu göz önüne alarak Bahriye Nezareti'ne Rodos ve Midilli taraflarındaki Reji İdaresi'ne ait vapurlardan birini söz konusu mahalle göndermesini tavsiye etmekteydi. Nihayet Bahriye Nazırı tarafından kendilerine verilen talimat üzerine Reji İdaresi bir vapurunu yalnızca bir ay süreyle Antalya sahillerine görevlendirdi. Ancak daha sonradan Bahriye Nezareti'nin yoğun baskısı üzerine Reji İdaresi, her ay bir reji vapurunun bölgeye gönderilmesine müsaade etti (BOA, A.MKT. MHM, 615/5). İhtiyaca binaen II. Abdülhamid, İstanbul'un deniz emniyetini sağlamak için yaptırdığı bir devriye gemisini Kıbrıs Adası'na gönderdi; Trablusgarp valisi ile Bingazi mutasarrıfına, bölgede korsanlığın engellenmesi ve sahillerde güvenliğin sağlanması için gereken tedbirleri almalarını bildirdi (BOA, Y.A.HUS, 480/13).

Kıbrıs'ın Ermeni komitacıları tarafından bir üs gibi kullanıldığının anlaşılması, burada zararlı cemiyetlerin bulunması ve adadaki Ermeni sayısı ile ilgili bir takım çelişkili rakamların dile getirilmesi gibi hususlar Babıâli'yi harekete geçirdi. Bu yüzden burada gereken emniyetin bir an önce sağlanabilmesini adadaki gelişmelerin yakinen izlenmesinde gören Babıâli, buraya birçok hafiyeye görevlendirdi. Bu hafiyelerden birinin raporundan anlaşıldığına göre, hafiyeler tebdil-i kıyafet içinde araştırmalarını sürdürdüler. Bu hafiyeler, aylık 5 lira maaşla 4 ay süreyle Mağosa, Limasol, Tuzla ve Girne'ye gittiler. Ayrıca Kıbrıs'ta tahkikatta bulunmak amacıyla 37. Nizamiye Alay Komutanı Esat Bey görevlendirildi. Ancak Seraker Rıza Paşa, sivil bir memurun bu iş için görevlendirilmesinin daha uygun olacağını bildirerek Ethem Paşa'dan Esat Bey'in Kıbrıs'a gönderilmemesini talep etti (BOA, A.MKT.MHM, 537/11). Söz konusu görevlendirme ile tartışmaların devam ettiği dönemde Beyrut Valisi Nasuhi Bey Kıbrıs'a *seyyah* sıfatıyla acilen hafiyelerin görevlendirilmesinin yerinde olacağını belirtti. Nasuhi Bey, İstanbul'a gönderdiği telgrafında ayrıca Tuzla İskelesi'nde çok az sayıda Ermeni mevcut olduğunu; ancak oraya yarım saat uzaklıkta bulunan mahalde yaklaşık yüz elli kadar Ermeni'nin bulunduğunu bildirdi. Söz konusu Ermeni taifesi, kendi bireysel imkanlarıyla Mersin, İskenderun ve İskenderiye'den silah ve mühimmat eğitimi almak üzere Kıbrıs'a gelmişlerdi (BOA, Y.PRK.MYD, 16/36).

25 Mart 1901 tarihi itibarıyla Kıbrıs'ta görevli bir hafiyenin raporundan Halep Valisi Enis Bey, 2'si Antepli ve 1'i de Mersinli iki kaçak Ermeni'nin Kıbrıs'a gelmiş olduklarını ve burada ihtilal propagandası yaptıklarını öğrendi. Enis Bey'e

göre İskenderiye'den gelen yasaklı gazete ve yayınları ve bazı eşyayı kaçak yollarla Antep'e götürmek maksadıyla Kıbrıs'a gelen söz konusu Ermeniler, burada yoğun bir faaliyet içindeydiler (BOA, Y.PRK.UM, 53/71).

1902 yılına ait bir hafiye raporuna göre Limasol'da 200 kadar Ermeni mevcuttu. Bunların 60'ı yerli 140'ı ise Anadolu'dan gitmeydi. Söz konusu 140 Ermeni, *Hınçak* ile *Tukal* cemiyetlerine mensuptu. Larnaka'da ise Anadolu'dan gelme -ki çoğu Urfalı- 160 Ermeni vardı. Burada bulunanların bir kısmı bu iki cemiyete, bir kısmı da *Hayy Troşak* adlı diğer bir cemiyete üyeydi. Lefkoşa'da bulunan Ermenilerin mevcudu toplamda yaklaşık 700'dü. Bunun da takriben 300'ü yerli, 400'ü ise Anadolu'dan gelen Ermenilerden oluşmaktaydı. Lefkoşa yakınındaki bir manastırda da Anadolu'dan gelen yaklaşık 120 Ermeni mevcuttu. Bunlar, buldukları mahalde komitacılar tarafından silahlı eğitime tabi tutulmaktaydılar. Magosa'da ise birkaç yerlinin haricinde Anadolu'dan gelen yaklaşık 160 Ermeni vardı (BOA, Y.PRK. BŞK, 68/76).

Komitacılık Faaliyetleriyle Mücadelenin Sonuçları

Zararlı faaliyetler içerisinde bulunan Ermenilerin Osmanlı topraklarına geri dönüşlerinin Babiâli tarafından önlenmeye çalışılması, ABD basını tarafından kapitülasyonların ihlali olarak değerlendirildi. *New York Tribün* gazetesinin 17 Aralık 1893 tarihli nüshasında Amerikan pasaportlu Ermenilerin Anadolu'da tutuklandıkları haberini sütunlarına taşıırken bir ABD vatandaşının suç işlemesi halinde muhakeme edilmek üzere ABD konsolosluğuna teslim edilmesi gerektiğine dikkat çekildi. Ayrıca söz konusu haberde misyonerlik faaliyetlerinin durdurulmayacağı, zira bu hususun kapitülasyonlardan doğan bir hak olduğu yorumu yapıldı (İpek, 2006: 297).

Ermenilerin deniz vasıtasıyla nakillerinin, büyük oranda yabancı devletlerin desteğiyle sağlandığı açıkça ortadaydı. Özellikle *Sidon* ve *Jirond* isimli Fransız vapurları, *Prens Layet* isimli İngiliz vapuru, Nemçe vapurları ve *Miroke* isimli gemi Doğu Akdeniz kıyılarında Ermenilerin naklini sağlayan başlıca deniz vasıtalarıdır (Y.MTV, 146/15; Y.PRK.EŞA, 25/8). Bu konuda yabancı nakliye şirketlerinin kapitülasyonlarla verilen imtiyazları kullanarak ciddi yardım ve müdahalelerde bulduklarına dair birçok örnek bulunmaktadır. 1897'de Avusturya Lloyd Kumpanyası'nın Mersin acenteliğini yürüten Antuan Brazzafolli'nin yine Mersin'de bulunan bir Ermeni komitasının yurtdışı bağlantılarında aracılık yaptığı Osmanlı güvenlik birimince ortaya çıkarıldı (Yorulmaz, 2010: 1137-1181; Ekinci, 2005).

6 Temmuz 1905 tarihi itibarıyla İngiliz bandıralı ticaret gemileri, serbestçe Osmanlı sularına girip çıkma haklarını kullanarak komitacı Ermenilere silah ve

mühimmat temini konusunda destek olmalarının Babıâli tarafından anlaşılmasından sonra Kıbrıs Adası çevresinde bir dizi güvenlik önlemi alındı ve istihbarat toplanması için adaya birçok memur gönderildi. Bunların hazırladıkları raporlar doğrultusunda Babıâli, Kıbrıs Adası'nın çevresini yakından izlemeye aldı; bölgeye uygun hız ve donanıma sahip gemiler gönderdi veya yenisi için sipariş verdi (BOA, Y.A.HUS, 480/13).

Beyrut-Mersin arasında kalan ve Kıbrıs Adasının karşısına düşen sahiller, kömür yetersizliği sebebiyle devlete ait gemiler tarafından tam olarak denizden gözetim altında tutulamadı. Yumurtalık'ta demirleyen bu gemilerin ihtiyaç duyduğu kömür, kendisine emir verildiği halde Beyrut valisi tarafından tedarik edilemedi. Bu iş için Babıâli tarafından ayrılan yıllık tahsisatın yıl sonu itibarıyla yalnızca % 15'inin kullanılması, konuyla ilgili kat edilen yolu açıkça ortaya koymaktadır (BOA, A.MKT.MHM, 541/30).

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı topraklarını terk eden Ermeniler özellikle II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte geri dönmeye başladılar. Resmî makamlara verdikleri dilekçelerinde söz konusu Ermeniler, istibdat döneminde hakarete uğradıklarını, tehdit edildiklerini, şikâyetlerinin dikkate alınmadığını ve bu yüzden memleketlerini terk etmek zorunda kaldıklarını bildirerek metruk emlak ve arazilerinin hürriyet döneminde kendilerine iade edileceği inancında olduklarını dile getirdiler. Böyle bir gerekçe ile II. Abdülhamid'i iktidardan düşüren yeni rejimin hassasiyetine sığındılar (İpek, 2006: 297).

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Kıbrıs'ın idaresinin İngiltere'ye geçmesinden sonra Osmanlı Devleti, Anadolu'nun güney sahillerinden ve Doğu Akdeniz kıyılarından içeriye silah ve mühimmat sokulmasına engel olma konusunda oldukça yetersiz kaldı. Bu yetersizliğin sonucunda da Anadolu'nun muhtelif yerlerinde çok sayıda Ermeni isyanı kaçınılmaz oldu. Söz konusu dönemde Kıbrıs Adası, Anadolu'ya sokulmayı bekleyen silah ve mühimmata depo ve Ermeni isyancıların eğitim aldığı bir kampa dönüştü. Komitacı Ermeniler, 1878-1908 arasında gerek Suriye ve gerekse Anadolu üzerinden Osmanlı Devleti'ne karşı yaptıkları eylemler silsilesiyle Avrupa devletlerinin dikkatlerini üzerlerine çekmeyi başardılar. Bunlar, tarihte Çukurova'da kurulmuş olan Ermeni krallığını yeniden inşa etme düşüncesini, yaptıkları silahlı ve yıkıcı eylemlerle her zaman canlı tutmaya ve kendilerini himaye eden devletlerden aldıkları cesaretle, yakaladıkları fırsatları sonuna kadar değerlendirmeye çalıştılar.

İngiliz İdaresi döneminde, Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs'la bağlantısı şekli bir vaziyetten ibaretti. Bu durum, I. Dünya Savaşı sırasında İngilizlerin Osmanlı Devleti'nin yer aldığı İttifak bloğunu bahane ederek adayı tek tarafı olarak ilhak

etmesinde etkili oldu. Söz konusu ilhakla birlikte adadaki Müslüman ve Türk unsurlar için zor günler başladı. Adadaki bu unsurlar, her türlü tehdit ve tehlikeye rağmen millî ve dinsel kimlikleriyle Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz bir parçası olarak var olma kararlılığını örgütlenerek ve kurumlaşarak gösterdiler. Çünkü uluslararası hukuka ve teamüllere göre ada, hâlihazırda Osmanlı toprağıydı. Uluslararası bir antlaşmanın iptal edilmesi, sadece başka bir uzlaşıyla sağlanabilirdi. Fakat bu süreçte İngiltere'nin ilhak girişimine dayanak oluşturacak herhangi bir görüşme veya gelişmeden söz etmek imkânsızdı. Buna rağmen Osmanlı Devleti'nin askerî bakımdan ilhaka karşı koyabilecek bir güçte olmadığını bilen İngiltere, ne uluslararası hukuku ne de teamülleri dikkate aldı. İngilizlerin gerçek yüzünü gören adanın Müslüman ve Türk sakinleri, kurdukları siyasi partiler ve teşkilatlar aracılığıyla adada birlik ve beraberlik tesisi için yoğun bir çaba içerisinde olmaları gerektiğini anladılar. Onların bu çabaları sayesinde, Kıbrıs'ın Yunanistan'a ilhakına karşı büyük bir direnç meydana geldi. Hatta bu direnç, günümüze kadar devam etti.

İngiliz idaresi döneminde Kıbrıs Adası'ndaki Müslüman ve Türk unsurların sayılarında ciddi değişiklikler kaydedildi. Aşamalı bir şekilde ada nüfusunda ortaya çıkan bu değişiklikler, her zaman gayrimüslimlerin lehineydi. Nitekim I. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde, Anadolu'ya yapılan göçlerle birlikte Kıbrıs'taki gayrimüslimlerin sayısı Müslüman ve Türk unsurlarıyla mukayese edilemeyecek orandaydı. Bu durum, ileriki dönemlerde Kıbrıs Adası'nın Yunanistan'a ilhakı konusunda oluşan düşüncelerin altyapısını hazırladı.

KAYNAKÇA**1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA] Belgeleri**

Babıâli Evrak Odası [BEO]: 2669/200152, 19/B/1323 (19 Eylül 1905).

Babıâli Evrak Odası Mümtaz Kalemî, Kıbrıs ve Bosna Kata-loğu [A.MTZ.KB.]: 2/42, 18/M/1315(19 Haziran 1897).

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî [DH.ŞFR.]: 355/6, 20/B/1321(12 Ekim 1903).

Dâhiliye Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Muamelat

[DH.TMIK.M.]:2/87, 25/L/1313(9 Nisan 1896); 4/79, 6/Z/1313(8 Mayıs 1896); 6/27, 12/Z/1313(25 Mayıs 1896);6/29, 24/Z/1313(6Haziran 1896); 6/80, 29/Z/1313(13 Nisan 1896); 7/76, 11/M/1314(22 Haziran 1896); 8/65, 19/M/1314(30 Haziran 1896); 8/73, 19/M/1314(30 Haziran 1896); 11/52, 23/S/1314(3 Ağustos 1896); 11/72, 25/M/1314(6 Temmuz 1896); 13/14, 20/Ra/1314(29 Ağustos 1896); 43/2, 13/Ra/1326 (15 Nisan 1908)].

Ma'ârif Nezâreti Mektûbi Kalemî [MF.MKT.]: 237/20, 21/Ca/1312(20 Kasım 1894);195/10, 30/B/1311(6 Şubat 1894); 42/33, 06/C/1315(2 Kasım 1897).

Sadaret Mühimme Kalemî [A.MKT.MHM.]:537/11, 19/Z/1313(1 Haziran 1896);541/30, 23/Ca/1315 (20 Ekim 1897); 551/2, 23/B/1324(12 Eylül 1906);615/3, 1/Ş/1323(1 Ekim 1905); 615/5, 30/B/1323(30 Eylül 1905);652/4, 10/L/1314(1 Mart 1897).

Yıldız Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı [Y.PRK.AZN.]: 24/35, 2/C/1323.

Yıldız Askerî Maruzat [Y.PRK.ASK.]: 83/32, 8/Z/130(4 Temmuz 1892); 115/95, 02/Ca/1314(9 Ekim 1896); 132/45, 20/R/1315(17 Eylül 1897); 164/33, 11/Ca/1318 (6 Ekim 1900).

Yıldız Başkitabet Dairesi Yıldız Adliye ve Mezâhib Nezâreti Maruzatı [Y.PRK.AZN.]: 24/35, 2/C/1323 (5 Temmuz 1905).

Yıldız Tasnifi Perakende Evrakı Baş Kitabet Maruzatı [Y.PRK. BŞK.]: 68/76, 29/Z/1320(28 Mart 1903).

Yıldız Dâhiliye Nezareti Maruzatı Evrakı [Y.PRK.DH.]:1/31, 1/M/1297 (15 Aralık 1879).

Yıldız Elçilik ve Şehbenderlikler Tahriratı [Y.PRK.EŞA.]: 25/8, 26/Ra/1314 (4 Eylül 1896).

- Yıldız Hariciye Nezareti Maruzatı [Y.PRK.HR.]:**36/21, 19/R/1326(18 Mayıs 1908).
- Yıldız Hususî Maruzât Evrakı [Y.A.HUS.]:**348/90; 13/L/1313(29 Ocak 1896); 394/32, 11/Za/1316(23 Mart 1899); 480/13, 3/Ca/1323(6 Temmuz 1905).
- Yıldız Mütenevvia Maruzat [Y.MTV.]:**12/77, 10/S/1312(13 Ağustos 1894); 143/18, 9/M/1314(20 Haziran 1896); 146/15, 3/Ra/1314(12 Ağustos 1896); 307/193, 26/S/1326(30 Mart 1908); 308/108, 18/Ra/1326(19 Nisan 1908); 312/23, 5/C/1326 (5 Temmuz 1908).
- Yıldız Resmî Maruzat Evrakı [Y.A.RES.]:** 85/47, 11/L/1314(15 Mart 1897).
- Yıldız Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn [Y.PRK.TKM.]:**33/34, 09/Ca/1312(8 Kasım 1894).
- Yıldız Umum Vilayetler Tahriratı [Y.PRK.UM.]:**29/9, 01/B/1312(29 Aralık 1894); 34/71, 25/L/1313(9 Nisan 1896); 37/45 09/L/1314(13Mart 1897).
- Yıldız Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi [Y.PRK.MYD.]:** 8/24, Ca/1306(Ocak/Şubat 1888); 16/36, 21/Za/1312(16 Mayıs 1895); 53/71, 4/Z/1318(25 Mart 1901).

2. Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

- (2004). **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)**, Cilt: I / II, Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- (2006) **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)**, Cilt: III / IV, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.

3. Araştırma ve İnceleme Eserler

- Akter, Ahmet (2007). **Tehcir Öncesi Anadolu'dan Amerika'ya Ermeni Göçü (1834-1915)**, IQ Yayınları, İstanbul.
- Alagöz, Arif (1971). “**Kıbrıs Tarihine Coğrafi Giriş**”, Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, ss. 13-33.
- Aytekin, Halil(2000). **Kıbrıs'ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Babacan, Hasan (2005). “**1895 Maraş Ermeni Olayları ve Amerikalı Misyonerler**”, I. Kahramanmaraş Sempozyumu, Cilt: 2, Maraş Derneği Yayınları, İstanbul, s. 645-652.
- Babacan, Hasan (2015). **Ermeni Meselesi Tehcir mi Soykırım mı?**, Öncü Kitabevi, Ankara.
- Binark, İsmet (2005). **Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara.
- (1984). **Kıbrıs'ın Tarihi Gelişimi ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti**, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayınları, Ankara.
- Dadrian, Vahakn N. (2007). **İttifak Devletleri Kaynaklarında Ermeni Soykırımı**, Belge Yayınları, Ankara.
- Demiryürek, Mehmet (2006). “**Ermeni Olayları ve Kıbrıs**”, Ermeni Araştırmaları, Sayı: 20-21, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, ss. 115-136.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2000). **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, (Nüfusu, Arazi Dağılımları ve Türk Vakıfları)**, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- Ekinci, İlhan (2005). “**Ermeni Meselesinin Uluslararası Boyutuna Bir Örnek: Brazzafoli Meselesi**”, Ermeni Araştırmaları, Sayı: 18, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, ss. 89-106.
- Graves, P. Philip (1999). **İngilizler ve Türkler**, (çev. Yılmaz Tezkan), 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara.
- Günay, Nejla (2007). “**Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi**”, **Gazi Akademik Bakış**, Cilt: I, Sayı: 1, Ankara Stratejik Araştırmalar Vakfı, Ankara, ss. 117-118.
- _____ (2006). “**1895 Zeytin İsyanı**”, Türk-Ermeni İlişkilerinin Gelişimi ve 1915 Olayları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri, (Haz. Hale Şıvgın), Gazi Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Ankara, ss. 429-438.
- Hüseyin Nazım Paşa (2003). **Hatıralarım**, Selis Kitapları, İstanbul.
- _____ (1998). **Ermeni Olayları Tarihi**, Cilt: 2, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara.
- İpek, Nedim (2006). **İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler**, Serander Yayınları, Trabzon.

- Kara, Adem (2012).“**1909 Adana Olayları ve Kıbrıs Ermenileri**”, 2011’de Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (Fırsatlar ve Tehditler), (Edi. SoyalpTançelik), Avrasya Yayınları, Ankara, ss. 107-121.
- Karagöz, Rıza (1999). “**Canik Sancağında Ermeni Çetelerinin Faaliyetleri (1894-1896)**”, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı: 12/1, Yüceer Ofset, Samsun, ss. 98-104.
- Karal, Enver Ziya (2007).**Osmanlı Tarihi [Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)]**, Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- _____ (1994). **Osmanlı Tarihi [Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)]**, Cilt: V, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karsandık, Özlem (2005). **Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Hınçak Cemiyeti’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Siyasal Faaliyetleri (1887-1908)**, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
- Karpat, Kemal H. (2010).**Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul, Timaş Yayınları, İstanbul.
- Kocabaşoğlu, Uygur (1991). **Kendi Belgeleriyle Anadolu’daki Amerika (19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları)**, Arba Yayınları, İstanbul.
- Koçak, Ender (2007). **Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Halep Vilayeti’nde Ermeni Ayaklanmaları (1895-1915)**, Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin.
- Nabi, Mehmet - Fahri Rumbeyoğlu (1334). **Kıbrıs Meselesi**, Matbaa-i Âmire, İstanbul.
- Nalbandian, Loise (1963). **The Armenian Revolutionary Movement**, University of California Press, London.
- Quataert, Donald (2005).**Osmanlı İmparatorluğu (1700-1922)**, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Osman Nuri Bey (1327). **Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı (Hayat-ı Siyâsiye ve Husûsiyesi)**, Cilt: II, Kütübhâne-i İslâm ve Askerî, İstanbul.
- Öke, Mim Kemal (1996). **Uluslararası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde Ermeni Sorunu (1914-1923)**, İz Yayınları, İstanbul.

- Sarınay, Yusuf (2008). “**Rusya’nın Türkiye Siyasetinde Ermeni Kartı (1878-1918)**”, Gazi Akademik Bakış, Cilt: I, Sayı: 2, Ankara Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları, Ankara, ss. 69-76.
- Serbestoğlu, İbrahim (2012). “**19. Yüzyılda Filistin’de Yahudiler Üzerinde İngiliz ve Amerikan Himayesi**”, History Studies, Cilt: 4, Sayı: 1, ss. 489-502.
- Şahin, İsmail (2012). “**Ermeni Olayları Sırasında Kıbrıs Adası’nın Rolü (1878-1900)**”, Uluslararası Hukuk ve Politika, Cilt: 8, Sayı: 3, Uluslararası Stratejik Araştırma Kurumu (USAK) Yayınları, Ankara, ss. 57-81.
- _____ (2010). “**Abdülhamid Dönemi’nde Kıbrıs**”, Düşünen Siyaset Dergisi, Sayı: 27, İstanbul, ss. 209-223.
- Shaw, Stanford J. - Ezel Kural Shaw (1983). **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt: II, E Yayınları, İstanbul.
- Türkgeldi, Ali Fuat (1987). **Mesâil-i Mühime-i Siyasiyye**, (Yayına Haz.: Bekir Sıtkı Baykal), Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uçarol, Rıfat (1978). **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması, (Adanın İngiltere’ye Devri)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Uygun, Süleyman, **Osmanlı Sularında Rekabet, Mesajeri Maritim Vapur Kumpanyası (1851-1914)**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2015.
- Ünal, Şeref (2011). **Uluslararası Hukuk Açısından Ermeni Meselesi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yorulmaz, Şerife (2010). “**Osmanlı’da Ayrılıkçı-Siyasal Örgütlenmelere Yabancı İlgisi ve Kapitülasyonların Suiistimaline Bir Örnek: Brazzafolli Davası**”, XV. Türk Tarih Kongresi (Ankara: 11-15 Eylül 2006), Cilt: 4, Kısım: 1, Ankara, ss. 1137-1181.
- Yücel, Yaşar - Ali Sevim (1992). **Türkiye Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992.